

ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΑΚΟΛΗ
Καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

**Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΣΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ**

Κατά δεύτερον μια τέτοια επιδίωξη είναι και θεολογικά άγονη, διότι, ακόμη και αν μπορούσε να πραγματοποιηθεί με αξιόπιστο μεθοδολογικά τρόπο ο ανωτέρω διαχωρισμός μεταξύ αυθεντικών λόγων του Ιησού και μεταγενέστερης πρωτοχριστιανικής παράδοσης, δεν θα μπορούσαμε να έχουμε παρά μόνο μια αποσπασματική εικόνα για τη διδασκαλία του Ιησού απομονωμένη από την άμεση και ευρύτερη συνάφειά της και άρα μη αξιόπιστη θεολογικά.⁴ Συνεπώς η μόνη γόνιμη προσέγγιση εν προκειμένω είναι η θεώρηση του κηρύγματος του Ιησού Χριστού μέσα στην υπάρχουσα συνάφειά του, δηλαδή εντός των ευαγγελίων ως αφηγηματικών και θεολογικών ενοτήτων.⁵

Βεβαίως και η συνεξέταση των τριών συνοπτικών ευαγγελίων δεν είναι μεθοδολογικά απλή υπόθεση, καθότι, παρά το γεγονός ότι διαθέτουν πάμπολλα κοινά στοιχεία, προέρχονται από διαφορετικούς συγγραφείς, απευθύνονται σε διαφορετικούς παραλήπτες, περιέχουν εν μέρει διαφορετικό υλικό με διαφορετικές θεολογικές αποχρώσεις, αλλά και ακολουθούν εν μέρει διαφορετικές στοχοθεσίες.⁶ Επιλέγουμε λοιπόν τη συνεξέτασή τους με τη βοήθεια της μεθόδου της κριτικής της ανταπόκρισης του αναγνώστη (reader-response criticism),⁷ υποθέτοντας δηλαδή εν προκειμένω ότι και τα τρία συνοπτικά ευαγγέλια διαβάζονται από κοινού από κάποιον αναγνώστη του τέλους του πρώτου ή των αρχών του δεύτερου αιώνα μ.Χ., δηλαδή λίγο μετά τη συγγραφή τους, ως κεφάλαια ενός και του αυτού βιβλίου. Βασικό χαρακτηριστικό του υποθετικού

4. Βλ. σχετικά με τα μεθοδολογικά προβλήματα της έρευνας περί του ιστορικού Ιησού Otfried Hofius, «Τό ερώτημα περί τοῦ “Ιστορικοῦ Ιησοῦ” ως θεολογικό πρόβλημα», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 30 (2012), 60-85· Ιωάννη Δ. Καραβιδόπουλου, «Η έρευνα του “ιστορικού Ιησού” στην ορθόδοξη θεολογία», στην ιστοσελίδα: https://www.academia.edu/2634097/H_έρευνα_του_Ιστορικού_Ιησού_στην_Ορθόδοξη_Θεολογία, τελευταία ανάκληση: 20-5-2021.

5. Βλ. σχετικά με αυτήν τη μεθοδολογική προσέγγιση Christos Karakolis, «Hermeneutical Reflections on Modern Jesus-Research: An Orthodox View», στο: C. Karakolis, K.-W. Niebuhr και S. Rogalsky (επιμ.), *Gospel Images of Jesus Christ in Church Tradition and in Biblical Scholarship: Fifth International East-West Symposium of New Testament Scholars. Minsk, September 2 to 9, 2010*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 288 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2012), 427-434.

6. Βλ. σχετικά Ιωάννη Δ. Καραβιδόπουλου, *Εισαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, Critical Approaches to the Bible 8 (Θεσσαλονίκη: Ostracon, 2016), 148-199.

7. Βλ. για την εν λόγω μέθοδο Robert M. Fowler, «Η κριτική προσέγγιση της ανταπόκρισης του αναγνώστη (Reader-response criticism)», στο P. Gooder (επιμ.), *Αναζητώντας το νόημα: Μία εισαγωγή στήν ερμηνεία της Καινής Διαθήκης* επιμ. ελλ. έκδοσης: Α. Γ. Τσαλαμπούνη και Χ. Γ. Ατματζίδης (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2010), 213-226.

αντού αναγνώστη είναι ότι διαθέτει αξιόλογη ελληνική παιδεία έχοντας έτσι τη δυνατότητα να διαβάσει τα κείμενα των ευαγγελίων με συνθετικό τρόπο και να αποδώσει στις βιβλικές τους έννοιες σημασιολογικές φορτίσεις προερχόμενες από το θύραθεν, ελληνορωμαϊκό περιβάλλον της εποχής.

Οφείλουμε να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό ότι η συγκεκριμένη μέθοδος προσέγγισης δεν επιχειρεί να αποκαλύψει τις προθέσεις των ιστορικών συγγραφέων ή να εξιχνιάσει τα αρχικά νοήματα των υπό εξέταση κειμένων ούτε βέβαια και τον τρόπο με τον οποίο αυτά κατανοήθηκαν από τους ιστορικούς παραλήπτες τους. Επιδιώκει απλώς να εντοπίσει κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία μέσα από τα κείμενα, ώστε να ανασυνθέσει μια εικόνα περί της βασιλείας του Θεού και περί του ήθους που συνδέεται με αυτήν από την οπτική γωνία του ανωτέρω υποτιθέμενου αναγνώστη. Έτσι μπορεί να μη φωτίζεται πλήρως η σημασία των υπό εξέταση κειμένων μέσα στο φιλολογικό και ιστορικό τους συγκείμενο, ελπίζουμε όμως ότι ανοίγονται κάποιες περαιτέρω δυνατότητες κατανόησής τους.

2. Χαρακτηριστικά της βασιλείας του Θεού

Στη βασιλεία των ουρανών αναφέρεται καταρχάς ο Ιωάννης ο Βαπτιστής. Φαίνεται από τους λόγους του ότι η βασιλεία αυτή αναμένεται στο εγγύς μέλλον (ἥγγικεν). Η προετοιμασία εν όψει της βασιλείας συνίσταται στη μετάνοια, στο βάπτισμα, στην εξομολόγηση των αμαρτιών και στην πνευματική καρποφορία. Το ενδεχόμενο της τιμωρίας είναι επίσης σαφές. Τα ζιζάνια θα κοπούν και θα ριχθούν στη φωτιά, ενώ αντίθετα ο καρπός του σίτου θα μαζευτεί και θα αποθηκευτεί (Ματθ 3,1-10· Λουκ 3,2-9). Με άλλους λόγους θα είναι έτοιμοι να υποδεχθούν τη βασιλεία εκείνοι οι οποίοι θα αλλάξουν τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς βάζοντας τέλος στη μέχρι τούδε πορεία τους, αναγνωρίζοντας τις αμαρτίες τους, ζητώντας συγχώρηση γι' αυτές και παίρνοντας την απόφαση να παραγάγουν πνευματικούς καρπούς.

Πολύ σαφέστερη ωστόσο καθίσταται η εικόνα, όταν πλέον εμφανίζεται ο Ιησούς στο προσκήνιο των συνοπτικών διηγήσεων. Καταρχάς βέβαια ο Ιησούς κηρύττει επίσης τον ερχομό της βασιλείας του Θεού και καλεί τους ακροατές του κηρύγματός του σε μετάνοια. Η βασιλεία αυτή είναι ουράνια και σε αντιδιαστολή προς τις επίγειες βασιλείες, μια βασιλεία στην οποία βασιλιάς θα είναι ο ίδιος ο Θεός (Ματθ 4,17· Μαρκ 1,15).

Όμως ο Ιησούς διευκρινίζει στο κήρυγμά του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της ερχόμενης βασιλείας. Καταρχάς βρίσκεται στον αντίποδα των βασιλείων του παρόντος κόσμου, αφού εξουσιαστής επί των βασιλείων του κόσμου είναι ο διάβολος (Ματθ 4,8-10· Λουκ 4,5-8). Επίσης τα βασίλεια του κόσμου συχνά διαιρούνται, πολεμούν μεταξύ τους και ερημώνται (Ματθ 24,7· Μαρκ 13,8· Λουκ 21,10). Αντίθετα, η ουράνια βασιλεία του Θεού δεν αντιμετωπίζει τέτοιες καταστάσεις. Άλλωστε η αναγγελία της χαρακτηρίζεται εὐαγγέλιον, δηλαδή καλή είδηση, καλή αγγελία.

Επιπλέον η βασιλεία του Θεού πλησιάζει μεν, αλλά κανείς δεν μπορεί να προβλέψει τον ακριβή χρόνο της ελεύσεώς της (Ματθ 24,36· Μαρκ 13,32). Κάποιοι αναμένεται ακόμη να βρίσκονται εν ζωή, όταν θα έλθει (Ματθ 24,34· Μαρκ 13,30· Λουκ 21,32). Θα προηγηθεί όμως μια διαδικασία κρίσεως, η οποία θα επικυρώσει τη δυνατότητα εισόδου σε αυτήν όσων πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις προς τούτο (Ματθ 25,31-46).

Όπως και κάθε επίγεια βασιλεία, έτσι και η βασιλεία του Θεού θα έχει τους δικούς της υπηκόους, οι οποίοι παρουσιάζουν ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Δεν πρόκειται για βασιλεία με εθνικές παραμέτρους, γεωγραφικά όρια ή άσκηση καταναγκαστικής εξουσίας έναντι των υπηκόων της, όπως η ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η συμμετοχή στη βασιλεία του Θεού επιφυλάσσεται μόνο για όσους επιζητούν αυτήν τη συμμετοχή εκουσίως (Ματθ 22,1-14· Λουκ 14,15-24). Τελικά βέβαια οι πάντες θα επιζητήσουν να εισέλθουν σε αυτήν, αλλά για πολλούς θα είναι πλέον αργά (Ματθ 25,1-13· Λουκ 13,24-28).

Η ίδια η βασιλεία θα περιλαμβάνει ένα μεγάλο γεύμα, στο οποίο θα κληθούν να μετάσχουν όλοι οι υπήκοοι της, όλοι δηλαδή όσοι θα έχουν εισέλθει σε αυτήν, ένα γεύμα το οποίο θα περιλαμβάνει οίνο και θα είναι το πρώτο στο οποίο θα μετάσχει ο Ιησούς Χριστός μετά την ανάστασή του από κοινού με τους μαθητές του (Ματθ 26,29· Μκ 14,25), υπό τη στενή και την ευρεία έννοια του όρου.⁸

8. Βλ. τη σχετική προβληματική στο άρθρο του Πέτρου Βασιλειάδη, «Τό βιβλικό ύπόβαθρο τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας», στο: *Tό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο: Προβλήματα μεταφραστικά, φιλολογικά, ιστορικά, ἔρμηνευτικά, θεολογικά. Εἰσηγήσεις Ζ' Συνάξεως ὄρθοδοξων βιβλικῶν θεολόγων, Βουκουρέστι 25-30 Σεπτεμβρίου 1993* (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 1996), κυρίως 71-82· πβλ. επίσης Petros Vassiliadis, «The Eucharist as an Inclusive and Unifying Element in the New Testament Ecclesiology», στο: A. A Alexeev, C. Karakolis και U. Luz (επιμ.), *Einheit der Kirche im Neuen Testament: Dritte europäische orthodox-westliche Exegetenkonferenz in Sankt Petersburg 24.-31. August 2005, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 218* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 121-145.

Από την άλλη πλευρά βέβαια η μη συμμετοχή στη βασιλεία του Θεού σημαίνει την αιώνια τιμωρία (Ματθ 25,46). Στο σημείο αυτό αναμένεται να υπάρξει μια ριζική αντιστροφή των βεβαιοτήτων του παρόντος κόσμου. Ετσι οι νυν *vivōi* τῆς βασιλείας, δηλαδή οι ευσεβείς Ιουδαίοι, αλλά και η καθεστηκυία ηγετική τάξη του Ιουδαϊσμού αποτελούμενη από Σαδδουκαίους, Φαρισαίους και Γραμματείς, που θα έπρεπε να είναι οι πρώτοι εισερχόμενοι στη βασιλεία του Θεού, κινδυνεύουν να μείνουν εκτός της βασιλείας αυτῆς (Ματθ 8,12· 19,30· 20,16· Μαρκ 10,31· Λουκ 13,28-30). Μέσα από μια σειρά παραβολών το μέλλον τους διαγράφεται ζοφερό, εάν δεν πιστεύουν στον Ιησού Χριστό και δεν εφαρμόσουν τον λόγο του (Ματθ 21,33-46· Μαρκ 12,1-12· Λουκ 20,9-19).⁹

Αλλά τι ακριβώς λέει αυτός ο λόγος; Μέσα από τη σχετική διδασκαλία του ο Ιησούς Χριστός καθορίζει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που απαιτούνται για την είσοδο στη βασιλεία του Θεού και περιγράφει τις ιδιότητες των μελών της, όπως θα δούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα.

3. Οι εισερχόμενοι στη βασιλεία του Θεού

Αφού προηγουμένως περιγράψαμε κάποια θεμελιώδη χαρακτηριστικά της βασιλείας του Θεού, όπως αυτά εμφανίζονται στο κήρυγμα του Ιησού, ερχόμαστε τώρα να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε εν συντομίᾳ τα στοιχεία εκείνα του κηρύγματός του, τα οποία περιγράφουν τις προϋποθέσεις της ένταξης σε αυτήν τη βασιλεία.¹⁰

Ως γνωστόν, κάθε βασίλειο, έθνος και κράτος σε κάθε εποχή διαθέτει μια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία, βάσει της οποίας επιδιώκει και επιτυγχάνει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τη συσπείρωση, την υποταγή, τη νομιμοφροσύνη και την πιστότητα των πολιτών του. Στο πλαίσιο της ιδεολογίας αυτής εντάσσεται φυσικά πάντοτε και η περιγραφή των ηθικών αρχών και αξιών που πρέπει να διέπουν τους πολίτες, αλλά και της εφαρμογής αυτών των αρχών και αξιών στην καθημερινή πράξη.

9. Για τις ηθικές προεκτάσεις των παραβολών της βασιλείας του Θεού βλ. ενδεικτικά William C. Spohn, *Go and Do Likewise: Jesus and Ethics* (New York/London: Continuum, 2007), 67-69.

10. Πρβλ. τη σχετική ανάλυση του Σωτηρίου Σ. Δεσπότη, *Ο Ιησούς ως «Χριστός» και η πολιτική εξουσία στους Συνοπτικούς Ευαγγελιστές* (Αθήνα: Α' έκδοση, 2005), 229-243.

Ένα χαρακτηριστικό θύραθεν κείμενο, το οποίο απηχεί με άριστο και απόλυτα ενδεικτικό και χαρακτηριστικό τρόπο το ιδανικό πολίτευμα και τις ηθικές αρχές και αξίες του ιδανικού πολίτη είναι ο Επιτάφιος του Περικλή, όπως τον αποδίδει στις *Iστορίες* του ο Θουκυδίδης.¹¹ Αντιπαραβάλλοντας ορισμένα χαρακτηριστικά σημεία του κειμένου αυτού με τα περί του ήθους του εισερχομένου στη βασιλεία του Θεού ανθρώπου από το κήρυγμα του Ιησού στα συνοπτικά ευαγγέλια, μπορεί να αναδειχθεί από την προοπτική του υποτιθέμενου αναγνώστη μας, όπως τον ορίσαμε στις εισαγωγικές παρατηρήσεις μας, η ιδιαιτερότητα και η ανατρεπτικότητα του ήθους των πολιτών της βασιλείας του Θεού.

Καταρχάς, ως ιδανικές αξίες της αθηναϊκής πολιτείας προβάλλονται γενικώς στον Επιτάφιο η ελευθερία, η διατήρηση και η αύξηση της επικράτειας της πολιτείας, η αυτάρκεια σε καιρό ειρήνης και σε καιρό πολέμου, η δημοκρατία, η ισονομία των πολιτών από τους πιο φτωχούς μέχρι και τους πιο πλούσιους και βέβαια η αξιοκρατία στην κατάληψη δημόσιων αξιωμάτων.

Από την άλλη πλευρά η βασιλεία του Θεού δεν έχει σχέση με την επιδίωξη της ελευθερίας από επίγειους εχθρούς. Ποτέ στο κήρυγμά του ο Ιησούς δεν στρέφεται εναντίον των Ρωμαίων κατακτητών. Αντίθετα, εμμέσως πλην σαφώς προτρέπει τους Ιουδαίους αποδέκτες του κηρύγματός του να τους αγαπούν, αφού οφείλουν να αγαπούν ακόμη και τους εχθρούς τους και να ευεργετούν αυτούς οι οποίοι τους βλάπτουν (Ματθ 5,44· Λουκ 6,27-28). Κανένας πόλεμος δεν δικαιολογείται για χάρη της βασιλείας του Θεού, παρά μόνο ο πνευματικός αγώνας, ο οποίος παρουσιάζεται με την εικόνα της οικειοθελούς ἀρσης του προσωπικού σταυρού (Ματθ 10,38· Λουκ 14,27). Η ἀρση του σταυρού σημαίνει όχι απλώς την ἀρση ενός βάρους, αλλά το να ακολουθήσει κάποιος τον Ιησού απαρνούμενος τον εαυτό του και τελικά το να συσταυρωθεί μαζί του (Ματθ 16,24-25· Μαρκ 8,34-37· Λουκ 9,23-25).¹² Αντίθετα, το κύριο θέμα του Επιταφίου είναι η θυσία των Αθηναίων, οι οποίοι έπεσαν στο πεδίο της

11. Βλ. την κριτική έκδοση των H. S. Jones και J. E. Powell (επιμ.), *Thucydidis historiae*, 1ος τόμος (Oxford: Clarendon, 1942), 2,35-46. Για την εν γένει ηθική αντίληψη του Θουκυδίδη βλ. ενδεικτικά Mary Frances Williams, *Ethics in Thucidides: The Ancient Simplicity* (Lanham/New York/Oxford: University Press of America, 1998). Kleanthis Mantzouranis, «Thucydides' Assessments of Pericles and Alcibiades as a Lesson in Leadership Ethics», *Polis, The Journal for Ancient Greek Political Thought* 35 (2018), 523-547.

12. Βλ. και τη σχετική ανάλυση στο Χρήστου Καρακόλη, «Ο οικουμενικός χαρακτήρας του ἀρχέγονου ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος: Ή μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης», *Θεολογία* 82 (2011), 128-136.

μάχης και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις εξιλεωνόμενοι για τα σφάλματα που διέπραξαν κατά τον προγενέστερο βίο τους ως πολιτών (2,42). Η θυσία αυτή των Αθηναίων όμως πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας πολεμικής σύρραξης και στην προσπάθειά τους να επικρατήσουν επί των εχθρών τους αφαιρώντας ζωές. Αντίθετα, η άρση του σταυρού και η συσταύρωση με τον Χριστό προϋποθέτουν την παντελή άρνηση άσκησης βίας και τη συγχώρηση των εχθρών (Λουκ 23,34).¹³

Δεδομένου ότι πρόκειται για βασιλεία, η βασιλεία του Θεού διαφοροποιείται ως πολίτευμα ριζικά από την αθηναϊκή δημοκρατία. Ακριβώς λόγω του ότι η βασιλεία ανήκει στον ίδιο τον Θεό, δεν μπορεί να σταθεί κανένα επιχείρημα εις βάρος της και υπέρ ενός δημοκρατικού καθεστώτος με όλα τα εγγενή μειονεκτήματά του. Δεν τίθεται επίσης κανένα θέμα έλλειψης αυτάρκειας, αφού ο Θεός εξασφαλίζει την αυτάρκεια σε όλα τα επίπεδα χωρίς οποιονδήποτε περιορισμό ή οποιαδήποτε επισφάλεια (πβλ. Ματθ 6,25-34· Λουκ 12,22-32). Επίσης ισχύει η ισονομία υπό την έννοια ότι όλοι οι πολίτες της βασιλείας του Θεού καλούνται να τηρούν τον νόμο του ανεξάρτητως καταγωγής ή κοινωνικής θέσης, και όλοι είναι ίσοι ενώπιόν του και κρίνονται αντικειμενικά σύμφωνα με τα έργα τους (Ματθ 25,31-46).

Εξάλλου προϋποτίθεται κάποιου είδους αγώνας του εισερχομένου στη βασιλεία του Θεού, αλλά ο αγώνας αυτός έχει πνευματικό χαρακτήρα και περιλαμβάνει καταρχάς τη νίκη έναντι της δαιμονικής παρουσίας και των δαιμονικών πειρασμών (Ματθ 13,36-43). Κατά δεύτερον συνίσταται στην εσωτερική προσπάθεια συμμόρφωσης προς το πνεύμα του νόμου του Θεού, ο οποίος συνοψίζεται και συγκεφαλαιώνεται στις δύο κορυφαίες εντολές, της εξ όλης της καρδίας, ψυχής, διανοίας και ισχύος αγάπης προς τον Θεό και της ανιδιοτελούς αγάπης προς τον πλησίον (Ματθ 22,37-40· Μαρκ 12,30-31· Λουκ 10,27).¹⁴ Τέλος, περιλαμβάνει την απάρνηση οποιασδήποτε αίσθησης αυτοδικαίωσης (Λουκ 18,9-14).

Το υπερβατικό στοιχείο απουσιάζει βέβαια πλήρως από τον Επιτάφιο του Περικλή. Τα πάντα εκεί κατανοούνται και εξηγούνται εντός ενός αυστηρά

13. Βλ. για τη συγχώρηση στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο και στο ευρύτερο περιβάλλον του Isaac Kahwa Mbalazi, *The Significance of Interpersonal Forgiveness in the Gospel of Matthew* (Eugene, OR: Wipf and Stock, 2013).

14. Βλ. σχετικά Χρήστου Καρακόλη, «Ἐχει ὄρια ή ἀγάπη; Η περί ἀγάπης ἀντίληψη τοῦ κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου ύπό τό φῶς τῆς μαρτυρίας τῆς συνοπτικῆς παράδοσης», στο: Σ. Ζουμπουλάκη (επιμ.), *Γιά τὴν Ἀγάπη* (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2017), 34-51.

ενδοκοσμικού πλαισίου, στο οποίο αίτια και αιτιατά αποδίδονται καθαρά σε ανθρώπινες επιλογές και παρεμβάσεις.¹⁵ Δεν υφίσταται επίσης η οξεία αντίθεση που αναδύεται μέσα από τις ευαγγελικές αφηγήσεις μεταξύ καλού και κακού, βασιλείας του Θεού και εξουσίας του διαβόλου. Αντίθετα, ακόμη και οι εχθροί, εν προκειμένω οι Λακεδαιμόνιοι, οι οποίοι αναφέρονται χωρίς να κατονομάζονται ρητά, κατανοούνται ως αντίπαλοι που μπορεί να μη διαθέτουν το επίπεδο του πολιτισμού, των θεσμών και της προσωπικής υπευθυνότητας των Αθηναίων, αλλά έχουν λογική, είναι σε θέση να αναγνωρίσουν την ανωτερότητα των Αθηναίων και μπορούν να διαλεχθούν και να διαπραγματευθούν μαζί τους (2,39). Από την άλλη πλευρά, ο διάβολος είναι ένας εχθρός που πρέπει να ηττηθεί κατά κράτος, με τον οποίον δεν υπάρχει δυνατότητα λογικής συνεννόησης και ο οποίος δεν διέπεται από κανενός είδους ηθική. Ενώ όμως η εχθρότητα έναντι των δαιμονικών δυνάμεων είναι απόλυτη, δεν επιτρέπεται, όπως είδαμε, να υφίσταται καμία εχθρότητα έναντι άλλων ανθρώπων, ακόμη και των εχθρών.

Η εσωτερική προσπάθεια συμμόρφωσης προς το πνεύμα του νόμου έχει ιδιαίτερη σημασία για το κήρυγμα της βασιλείας του Θεού. Καταρχάς πρόκειται για τον νόμο του Θεού και όχι για κάποιον ανθρώπινο νόμο, άρα για έναν νόμο που έχει απόλυτη ισχύ και αξία (Ματθ 5,18). Ωστόσο οι άνθρωποι έχουν αλλοιώσει το πνεύμα του νόμου με την υποκρισία τους και έχουν ουσιαστικά ακυρώσει τη θετική του επίδραση (Ματθ 6,1-6.16-18· 7,1-5· 15,3-14· 23,13-32· Μαρκ 7,1-23· Λουκ 6,37-42· 11,37-52). Για τον λόγο αυτόν ο Ιησούς ξεχωρίζει ως πυρήνα του νόμου τις δύο προαναφερθείσες κορυφαίες εντολές, υπό το φως των οποίων πρέπει να κατανοείται κάθε περαιτέρω νομική διάταξη (Ματθ 22,37-40· Μαρκ 12,29-34· Λουκ 10,27-28). Αποτελεί κορυφαίο στοιχείο του κηρύγματος του Ιησού η αγάπη προς τον Θεό και προς τον πλησίον, όποιος και αν είναι αυτός, ακόμη και αν τυχαίνει να είναι ξένος ή εχθρός, όπως στην περίπτωση του καλού Σαμαρείτη της γνωστής παραβολής, ο οποίος παρουσιάζεται να σώζει τη ζωή ενός ημιθανούς Ιουδαίου (Λουκ 10,30-37). Στον Επιτάφιο η μόνη περίπτωση αναφοράς της αγάπης είναι σε σύνδεση με το αισθητικά ωραίο (φιλοκαλοῦμεν μετ' εύτελείας), το οποίο οι Αθηναίοι αγαπούν, με αποτέλεσμα να είναι αξιοζήλευτοι (2,40). Ωστόσο δεν γίνεται λόγος για αγάπη στις διαπρωτικές σχέσεις τους, αλλά απλώς για σεβασμό

15. Για τη θέση του Θουκυδίδη έναντι του θρησκευτικού στοιχείου βλ. Borimir Jordan, «Religion in Thucydides», *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986), 119-147.

της ελευθερίας του άλλου να πράττει αυτό που θέλει, για ανοικτότητα έναντι των ξένων, για αμοιβαία εμπιστοσύνη, για τήρηση των νόμων της πόλης και βέβαια για υπακοή στους άρχοντες (2,37).

Επιπλέον ο Περικλής κάνει λόγο στον Επιτάφιο για τις φιλίες των Αθηναίων, οι οποίες καλλιεργούνται με πρωτοβουλία του ευεργετούντος, που συνεχίζει να ευεργετεί τους φίλους του και εκείνοι ανταποκρίνονται όχι από υποχρέωση, αλλά για να μην απολέσουν τα προνόμια των μελλοντικών ευεργεσιών, μια σχέση δηλαδή δούναι και λαβείν (2,40). Αντίθετα η έμπρακτη αγάπη προς τον πλησίον δεν προϋποθέτει ούτε την ανταπόκριση ούτε την ανταπόδοση εκ μέρους του αποδέκτη της (Ματθ 5,46-47· Λουκ 6,32-35). Στην κεντρικής σημασίας παραβολή της κρίσεως στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο ο Ιησούς παρουσιάζει μια σειρά από κριτήρια, τα οποία όποιοι πληρούν θα μπορέσουν να τεθούν στα δεξιά του και να εισέλθουν στη βασιλεία του. Αντίθετα, όποιοι δεν πληρούν τα κριτήρια αυτά θα καταλήξουν στην αιώνια κόλαση. Με βάση λοιπόν τα κριτήρια αυτά θα εισέλθουν στη βασιλεία του Θεού αυτοί που προσέφεραν φαγητό και νερό σε όσους τα χρειάζονταν, που άνοιξαν το σπίτι τους στους ξένους, που έντυσαν αυτούς που δεν είχαν ρούχα και που επισκέφθηκαν και ανακούφισαν τους φυλακισμένους (Ματθ 25,31-46). Ο στόχος αυτών των ευεργεσιών δεν είναι η δημιουργία φιλίας μεταξύ ευεργετούντος και ευεργετουμένου. Ο ευεργετούμενος είναι στο πρόσωπο του πάσχοντος ο ίδιος ο Χριστός και όποιος ευεργετεί τον έχοντα ανάγκη ευεργετεί τον Χριστό. Έτσι τελικά ο Χριστός είναι που θα ανταποδώσει την ευεργεσία και θα οδηγήσει στη βασιλεία του Πατέρα του, που είναι και δική του βασιλεία (Ματθ 13,41· 16,28· 20,20-23· 26,29· Λουκ 1,30-33), τους ευεργετούντες. Συνεπώς αυτός που ευεργετεί τον διπλανό του ευεργετεί στην πραγματικότητα τον ίδιο τον Κύριο της βασιλείας. Πρόκειται για σαφή υπέρβαση της πολιτικής σκέψης και ηθικής του Επιταφίου.

Τέλος, έχει πολύ μεγάλη σημασία σε αυτήν τη συνάφεια ως κριτήριο εισόδου στη βασιλεία του Θεού η απάρνηση κάθε είδους αυτοδικαίωσης και αυτοεπαίνου (Λουκ 18,9-14). Ο Ιησούς προειδοποιεί στο κήρυγμά του τους Γραμματείς και τους Φαρισαίους ότι, ενώ είναι τα κατεξοχήν τέκνα της βασιλείας του Θεού (πβλ. Ματθ 8,11-12), θα βληθούν έξω από αυτήν ακριβώς, διότι κατά κανόνα θεωρούν δεδομένη τη θέση τους, δεν είναι δεκτικοί βελτίωσης και δεν καλλιεργούν την αυταπάρνηση και την αγάπη (Ματθ 23,13-32· Μαρκ 7,1-23· Λουκ 11,37-52). Μάλιστα επισημαίνει ότι οι πόρνες και οι τελώνες, δηλαδή οι πλέον αμαρτωλοί Ιουδαίοι, θα προηγηθούν όλων των υποτιθέμενων

ενάρετων Ιουδαίων στη βασιλεία του Θεού (Ματθ 21,31). Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του συσταυρωθέντος με τον Ιησού ληστή, ο οποίος εισέρχεται στον παράδεισο πρώτος από όλους τους πιστεύσαντες (Λουκ 23,43). Αυτό που χαρακτηρίζει τους πλέον αμαρτωλούς και απόβλητους Ιουδαίους είναι η συνειδητοποίηση της κατάστασής τους και η βαθιά επιθυμία τους να σωθούν από αυτήν ακολουθώντας τον Χριστό (Ματθ 9,10-13· 21,31-32· Μαρκ 2,13-17· Λουκ 5,27-32· 7,36-50· 19,1-10). Από την άλλη πλευρά ο ιδανικός πολίτης κατά τον Επιτάφιο του Περικλή δεν παρουσιάζει αντίστοιχα δείγματα ηθικών επιλογών και συμπεριφορών, αλλά και δεν απασχολείται από σχετικούς προβληματισμούς. Οπωσδήποτε θέτει τον εαυτό του υπό την πόλη και υπό το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, αλλά από την άλλη πλευρά μπορεί και πρέπει να αισθάνεται υπερήφανος για την πόλη στην οποία ανήκει (2,37-41), να προσέχει να μην απολέσει την τιμή του και να μην ντροπιαστεί (2,37.43), να καλλιεργεί την ευχαρίστηση ως αντίδοτο στους κόπους που καταβάλλει (2,38), να απολαμβάνει τις τιμές που θα του αποδοθούν (2,44), να ζει με ανέσεις (2,39) και βέβαια να διέπεται γενικά από ευχάριστη διάθεση (2,38).

Σημειωτέον ότι δεν υπάρχει σε κανένα σημείο του κηρύγματος του Ιησού ο φόβος της απώλειας της τιμής στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων.¹⁶ Ο μόνος φόβος που καλλιεργείται είναι η απώλεια των προϋποθέσεων εισόδου στη βασιλεία, το να καταισχυνθεί δηλαδή κάποιος κατά την προσπάθεια εισόδου του, καθώς δεν θα συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις προς τούτο (Ματθ 22,11-14). Δεν γίνεται επίσης λόγος για την ευχαρίστηση ως την οφειλόμενη ανταπόδοση των κόπων. Ο Ιησούς αναφέρεται στην επί του όρους (Ματθ 5-7) και στην ἐπὶ τόπου πεδινοῦ (Λουκ 6,17-49) ομιλία του σε αυτούς που είναι μακάριοι λέγοντας μάλιστα μεταξύ άλλων ότι η βασιλεία ανήκει σε όποιους πενθούν (Ματθ 5,4), κλαίνε (Λουκ 6,21), είναι μισούμενοι (Ματθ 10,22· 13,13· Λουκ 6,22) και διωκόμενοι (Ματθ 5,10-12).¹⁷ Άλλού πάλι αναφέρεται στη στενή

16. Πβλ. Bill Domeris, «Beyond Shame and Honour: Matthew's Representation of the Dignity Code of Jesus», *Conspectus: The Journal of the South African Theological Seminary* 28 (2019), 18-34.

17. Για την επί του όρους ομιλία ως αποτυπώνουσα το ήθος των ανθρώπων της βασιλείας του Θεού βλ. Hans Kvalbein, «The Kingdom of God in the Ethics of Jesus», *Studia Theologica* 51 (1997), 75-77. Ο Kvalbein καταδεικνύει με πολύ πειστικό τρόπο στο συγκεκριμένο άρθρο του ότι η έννοια της βασιλείας του Θεού δεν πρέπει να κατανοηθεί απλώς συμβολικά, ως *nomen actionis* που υποδεικνύει τον Θεό ως βασιλιά, αλλά και με την πλήρη και κυριολεκτική έννοια του όρου.

πύλη και την τεθλιμμένην όδόν (Ματθ 7,14· Λουκ 13,24), ουσιαστικά δηλαδή στην οδό του μαρτυρίου, την οποία οφείλει ο εισερχόμενος στη βασιλεία να ακολουθήσει σε αντιδιαστολή προς την πλατιά πύλη και την ευρύχωρη οδό, οι οποίες οδηγούν στην απώλεια (Ματθ 7,13). Η ίδια η βασιλεία είναι η ανταμοιβή, δηλαδή το να ανήκει κάποιος σε αυτήν και να είναι ομοτράπεζος με τον Χριστό. Ο στόχος δεν είναι οι καθημερινές μικρές απολαύσεις, αλλά η τελική εσχατολογική σωτηρία (Ματθ 10,22· 24,13· Μαρκ 13,13).

Σε αυτήν την τελική σωτηρία προηγούνται, τέλος, όχι απλώς οι πλέον αμαρτωλοί, όπως οι πόρνες και οι τελώνες (Ματθ 21,31), αλλά και οι πτωχοί, οι ασθενείς και εν γένει οι περιθωριοποιημένοι (Λουκ 6,20· 7,22· 14,13,21· 16,22· 21,3). Αντίθετα, είναι πιο δύσκολο για έναν πλούσιο να εισέλθει στη βασιλεία του Θεού ακόμη και από το να περάσει μια καμήλα μέσα από την τρύπα μιας βελόνας (Ματθ 19,24· Μαρκ 10,25· Λουκ 18,25). Βέβαια αυτά που είναι αδύνατα για τους ανθρώπους είναι δυνατά για τον Θεό (Ματθ 19,26· Μαρκ 10,27· Λουκ 18,27). Δεν φτάνει όμως να είναι κανείς πτωχός, ασθενής και περιθωριοποιημένος. Χρειάζεται επιπλέον σύμφωνα με τους μακαρισμούς να έχει καθαρή καρδιά, πραότητα, ειρηνικό και ειρηνευτικό πνεύμα και να επιδιώκει τη δικαιοσύνη (Ματθ 5,3-12· Λουκ 6,20-26). Με την πατερική ορολογία θα λέγαμε ότι προϋποτίθεται η εκ μέρους του εσωτερική καταπολέμηση των παθών του. Δεδομένου ότι στο κήρυγμα του Χριστού δίνεται ιδιαίτερη έμφαση όχι απλώς στις εξωτερικές ενέργειες του ανθρώπου, αλλά και στο πνεύμα το οποίο διέπει τις ενέργειες αυτές (Μαρκ 12,41-44· Λουκ 21,1-4), ο Χριστός δεν προτρέπει απλώς σε μια εξωστρεφή ηθικά και κοινωνικά εποικοδομητική συμπεριφορά, αλλά πρωτίστως στην εσωτερική ηθική καλλιέργεια, από την οποία με φυσικό τρόπο θα προκύψουν οι αντίστοιχες ηθικές πράξεις.

4. Συμπεράσματα

Μολονότι δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, μπορούμε να υποθέσουμε εύλογα ότι θα μπορούσε κάποιος αρχαίος αναγνώστης των συνοπτικών ευαγγελίων με στερεό υπόβαθρο ελληνικής παιδείας να προσέξει την έμφαση που δίνει ο Ιησούς Χριστός στην έννοια της βασιλείας του Θεού και να προσπαθήσει να κατανοήσει τα χαρακτηριστικά αυτής της βασιλείας με βάση τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του. Σύμφωνα λοιπόν με μια ανάγνωση

των τριών συνοπτικών ευαγγελίων υπό ένα τέτοιο πρίσμα συνάγονται τα εξής συμπεράσματα:

Η έλευση της αναγγελλόμενης βασιλείας επίκειται στο εγγύς μέλλον, θα κυριαρχήσει πλήρως και δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση ή σχετικοποίηση, καθότι ανήκει στον ένα και μόνο Θεό. Από την άλλη πλευρά θα είναι μια απόλυτα ειρηνική βασιλεία, η οποία δεν θα επικρατήσει με τη δύναμη των όπλων, αλλά με την καταλυτική παρέμβαση του ίδιου του Θεού. Τέλος, θα απευθυνθεί σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, χωρίς όμως να μπορέσουν όλοι να μετάσχουν σε αυτήν, καθώς πρέπει να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις προς τούτο.

Τα χαρακτηριστικά αυτά στοιχεία της βασιλείας του Θεού προβάλλουν στους αποδέκτες του κηρύγματος του Ιησού, αλλά κατ' επέκτασιν και στον υποτιθέμενο σε αυτήν την εισήγηση αναγνώστη των συνοπτικών ευαγγελίων, ως μονόδρομο την εκ μέρους τους προσπάθεια ένταξης σε αυτήν. Η αμεσότητα και το αιφνίδιο της έλευσης της βασιλείας δεν αφήνουν περιθώρια εφησυχασμού. Η υπόσχεση της ανταμοιβής και η απειλή της τιμωρίας επιτείνουν την ανάγκη λήψης μιας άμεσης και ριζικής απόφασης συμμόρφωσης προς το κήρυγμα του Ιησού. Ο καθαρά πνευματικός και υπερβατικός χαρακτήρας της βασιλείας δεν δημιουργεί εσωτερική σύγκρουση σε σχέση με τη νομιμοφροσύνη έναντι του ρωμαϊκού κράτους. Από την άλλη πλευρά το γεγονός ότι η εν λόγω βασιλεία ανήκει στον Θεό και δεν αποτελεί ανθρώπινο θεσμό, της προσδίδει σαφή προτεραιότητα και υπεροχή έναντι οποιασδήποτε άλλης βασιλείας.

Το σημείο ωστόσο που θα μπορούσε να δημιουργήσει έντονο προβληματισμό στον υποτιθέμενο αναγνώστη μας είναι το πώς μπορεί κάποιος να συγκεντρώσει τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, ώστε τελικά να εισέλθει στη βασιλεία του Θεού. Είναι προφανές από μια στοιχειώδη και ενδεικτική σύγκριση των περί βασιλείας αναφορών στα συνοπτικά ευαγγέλια προς το περιεχόμενο του Επιταφίου ότι μια αντίστοιχη ηθική στάση προς αυτήν των Αθηναίων δεν επαρκεί. Ο Ιησούς αξιώνει μέσω του κηρύγματός του πολύ περισσότερα και δυσκολότερα από αυτά που ο Περικλής προβάλλει στον Επιτάφιο: νίκη στον αγώνα κατά των δαιμονικών δυνάμεων και αγάπη προς όλους τους ανθρώπους συνοδευόμενη από συγχωρητικότητα, αυταπάρνηση και αυτοθυσιαστική διάθεση. Κάθε ανταμοιβή αναβάλλεται για την ίδια τη βασιλεία, ενώ κατά την οδό προς τη βασιλεία ο προετοιμαζόμενος γι' αυτήν ανήκει στους διωκομένους, στους περιθωριοποιημένους, στους πτωχούς, στους πενθούντες και κλαίοντες, σε αυτούς που είναι διατεθειμένοι όχι να πολεμήσουν, αλλά να μαρτυρήσουν

μιμούμενοι το παράδειγμα του ίδιου του Ιησού Χριστού. Υποψήφιο μέλος της βασιλείας του Θεού είναι επίσης όχι όποιος επωφελείται από τις ευεργεσίες των άλλων, αλλά όποιος ευεργετεί τους άλλους, χωρίς να περιμένει κάποια ανταπόδοση στην παρούσα ζωή, καθώς επίσης και όποιος καλλιεργεί την υπέρβαση της ανάγκης για αυτοδικαιώση, της απόλαυσης διαφόρων ανέσεων και της απολαυής τιμών.¹⁸

Ασφαλώς ένα τέτοιο ηθικό κήρυγμα από μόνο του δεν μπορεί να είναι ελκυστικό προς τους αποδέκτες του και τελικά αποτελεσματικό και επιτυχημένο. Είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να πεισθεί κάποιος να απαρνηθεί τα προνόμιά του, να αλλάξει ριζικά τρόπο ζωής και σκέψης, να υποβληθεί σε κάθε είδους ταλαιπωρία και κίνδυνο και να περιθωριοποιηθεί εν όψει μιας μελλοντικής βασιλείας. Για τον λόγο αυτόν ο Ιησούς τονίζει στο κήρυγμά του τη σημασία της πίστης προς τον ίδιο ως προϋπόθεση, χωρίς την οποία η ηθική αυτή υπέρβαση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Είναι σαφές από τα σχετικά κείμενα των συνοπτικών ευαγγελίων ότι η ηθική διδασκαλία του Ιησού Χριστού δεν θεμελιώνεται στη λογική ή στο συμφέρον, όπως στον Επιτάφιο, αλλά πρωτίστως στο ίδιο το πρόσωπό του, καθώς αυτός είναι που ήδη με την επί γης παρουσία του εγκαινιάζει τη βασιλεία του Θεού ανάμεσα στους ανθρώπους σύμφωνα με τον λόγο του: ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἔστιν (Λουκ 17,21).

Επομένως από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στον Ιησού Χριστό, ο θεοφόρος αποτελείται από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ζωή του, ο θεοφόρος από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ανθρωπότητα, ο θεοφόρος από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ανθρωπική φύση του. Η βασιλεία του Θεού στην ανθρωπότητα, η βασιλεία του Θεού στην ανθρωπική φύση του, αποτελείται από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ζωή του, ο θεοφόρος από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ανθρωπότητα, ο θεοφόρος από την αποδοχή της βασιλείας του Θεού στην ανθρωπική φύση του.

18. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ben Wiebe, «Messianic Ethics: Response to the Kingdom of God», *Interpretation: A Journal of Bible and Theology* 45 (1991), 29-42, η ηθική της βασιλείας του Θεού δεν αφορά μόνο στα έσχατα, αλλά κατεξοχήν και στο παρόν.

SUMMARY

The present paper aims to investigate the characteristics of the kingdom of God and the ethical presuppositions for entering it. The study is limited to the witness of the synoptic gospels. The approach to the issue at hand is a synchronic one based on the method of reader-response criticism. Concretely, the gospels are read through the lens of an assumed ancient reader of the synoptic gospels who is well-versed in Greek literature and compares the concept of the kingdom of God with the one of Athenian democracy according to Pericles's Epitaph in Thucydides.

From an ethical point of view, the kingdom of God exceeds by far even the ideal democracy. Contrary to the latter, the kingdom of God is entirely peaceful, treats all its citizens as equals, invites all human beings to enter it but leaves them free to decide for themselves whether or not they wish to.

The only fight its prospective citizens have to give is against demonic powers and their own negative inclinations. Differently from Pericles's Epitaph, in God's kingdom, active love towards all, enemies included, is the quintessence of ethics. To receive God's kingdom, human beings have to love God more than anything else and their neighbor like themselves. They also have to be forgiving, self-denying, and self-sacrificing without expecting to be rewarded in the present world. On their way to the kingdom of God, they belong to those mourning, crying, and being persecuted. Earthly honor does not matter at all; the sinners, the poor, and the outliers are the first to enter the kingdom.

In sum, the ethical standards for belonging to God's kingdom are much higher than those of the citizens of the Athenian democracy. Most importantly, though, the ethics of God's kingdom is founded on faith in Jesus Christ, the true Son of God, whose earthly presence inaugurates his and his Father's kingdom.

THE ETHICS OF THE KINGDOM
OF GOD IN THE PREACHING OF JESUS CHRIST

by
CHRISTOS KARAKOLIS
Professor at the University of Athens

Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το θέμα της βασιλείας του Θεού ή των ουρανών (κατά την εκδοχή του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου) είναι τεράστιο και πολυσυζητημένο τόσο στην πατερική παράδοση, όσο και στη σύγχρονη έρευνα.¹ Στην παρούσα εισήγηση θα περιοριστούμε στις σχετικές αναφορές των τριών συνοπτικών ευαγγελίων, οι οποίες παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ τους σε αντίθεση προς τις σχετικές ιωάννειες αναφορές, οι οποίες βρίσκονται εντός διαφορετικού θεολογικού πλαισίου.² Σημειωτέον ότι δεν θα επιδιώξουμε εδώ την αποκατάσταση των αυθεντικών λόγων (*ipsissima verba*) του Ιησού. Θεωρούμε καταρχάς ότι μια τέτοια επιδίωξη είναι μεθοδολογικά προβληματική, δεδομένου ότι δεν έχει υπάρξει μέχρι τώρα στην έρευνα μια κοινώς αποδεκτή μέθοδος, με την οποία να έχει καταστεί δυνατόν να απομονωθούν ή να αποκατασταθούν με αξιόπιστο τρόπο τα αυθεντικά λόγια του Ιησού σε σχέση με τις μεταγενέστερες διαστρωματώσεις της πρωτοχριστιανικής προφορικής και γραπτής παράδοσης, καθώς και με τη συντακτική επεξεργασία αυτής της παραδόσης εκ μέρους των ευαγγελιστών.³

1. Βλ. ενδεικτικά Γεωργίου Π. Πατρώνου, *Σχέσεις παρόντος και μέλλοντος εἰς τὴν περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας* (Αθῆναι 1975); Benedict T. Viviano, *The Kingdom of God in History* (Eugene, OR: Wipf and Stock, 1988); Jacobus Liebenberg, *The Language of the Kingdom and Jesus: Parable, Aphorism, and Metaphor in the Sayings Material Common to the Synoptic Tradition and the Gospel of Thomas* (Berlin/New York: de Gruyter, 2001).

2. Βλ. ενδεικτικά Hans Kvalbein, «The Kingdom of God and the Kingship of Christ in the Fourth Gospel», στο: D. E. Aune, T. Seland και J. H. Ulrichsen (επιμ.), *Neotestamentica et Philonica: Studies in Honor of Peder Borgen*, Novum Testamentum Supplements 106 (Leiden: Brill, 2003), 215-232; Jan G. van der Watt, *Family of the King: Dynamics of Metaphor in the Gospel according to John*, Biblical Interpretation Series 47 (Leiden: Brill, 2000).

3. Βλ. ενδεικτικά την προσέγγιση του Ben Wiebe, *Messianic Ethics: Jesus' Proclamation of the Kingdom of God and the Church's Response* (Scottdale, PA: Herald Press, 1992).